

DÎVÂN'INDAN HAREKETLE YUSUF HAKİKÎ'NİN ANLAM DÜNYASINDA SÖZ VE SÖZÜN ÖNEMİ

From His Divân Word and the Importance of Word in Yusuf Hakîkî's World of Meaning

Dr. Öğr. Üyesi Hulusi EREN

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Muş, Türkiye. hulusieren@gmail.com

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received:
17.11.2022

Kabul/Accepted:
25.12.2022

Sayfa/ Page:
77-87

Öz

Sözlükte bir düşünceyi eksiksiz olarak anlatan kelime dizisi, kelimeler olarak tanımlanan sözün tarihini; dünyanın yaratılışına, ilk insan ve peygamber olan Hz. Âdem'e kadar götürmek mümkündür. *Kur'an-ı Kerim*'in ifadesiyle Allah, Hz. Adem'e isimleri öğretmek ve semboller arasında zihinsel bağ kurma yeteneği vermiştir. O da bu bilgileri sözler vasıtasıyla etrafında bulunanlara aktarmıştır. Böylece nesilden nesile peygamberlerin dilinde vahiy, âlimlerin dilinde ilim, şairlerin dilinde şiir, idarecilerin dilinde buyruk olarak tezahür edecek sözün macerası da başlamıştır.

Şairlerin sözü kelimelere dönüştürüp estetik bir formda işlemesiyle şiir ortaya çıkmıştır. Böylece duygu ve hayaller şairlerin anlam dünyasında mecaz ve sanatlarla işlenerek kelimelere dökülmüş, sözün şiir formuna dönüşmesi sağlanmıştır. Şairlerin edebî şahsiyetine göre kimi zaman sözün nasıl söylendiği kimi zaman da ne söylediği önemli görülmüştür. Buna bağlı olarak ifade klasik şairlerce edebî sanatların ardında okuyucuya sunulurken, mutasavvıf şairler okuyucuyu irşat amacı güderek ifadeyi daha açık ve anlaşılır bir biçimde aktarmıştır.

Somuncu Baba'nın oğlu olarak bilinen Yusuf Hakîkî Baba 15. yüzyılın mutasavvıf şairlerindedir. Tasavvufi istihlamları sıkça kullandığı şiirlerinde şair, görüşlerini ve sufiyâne düşüncelerle örülü sözlerini okuyucuya aktarmıştır. Bu çalışmada, *Divân*'ından hareketle Hakîkî Baba'nın anlam dünyasında söz ve sözün önemi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Divan edebiyatı, Somuncu Baba, Yusuf Hakîkî, söz, sözün önemi.

Abstract

The history of the word which is defined as the word sequence, kalam, which describes a thought completely in the dictionary; It is possible to take the creation of the world back to Hz. Adam, the first man and prophet. In the words of the *Qur'an-ı Kerim*, Allah by teaching Adam names, he gave the ability to make mental connections between beings and symbols. He also conveyed this information to those around him. Thus, the adventure of the word that will manifest from generation to generation as revelation in the language of prophets, science in the language of scholars, poetry in the language of poets and commandment in the language of administrators has begun.

Poetry emerged when the poets transformed the word into words and processed it in an aesthetic form. Thus emotions and dreams were processed with metaphors and arts in the semantic world of the poets and put into words and the word turned into a poetry form. According to the literary personality of the poets, sometimes how the word is said and sometimes what he says is considered important. Accordingly, while the expression was presented to the reader behind the literary arts by the classical poets, the sufi poets conveyed the expression in a more clear and understandable way with the aim of guiding the reader.

Yusuf Hakîkî Baba, known as Somuncu Baba, is one of the mystic poets of the 15th century. In his poems, in which he frequently used Sufi terms, the poet conveyed his views and words woven with sufi ideas to the reader. In this study, the importance of word and word in the world of meaning of Hakîkî Baba, based on his *Divân*.

Keywords: Divan literature, Somuncu Baba, Yusuf Hakîkî, word, the importance of the word.

Atıf/Citation: Eren, H. (2022). Divân'ından hareketle Yusuf Hakîkî'nin anlam dünyasında söz ve sözün önemi, *International Journal of Filologia* ISSN: 2667-7318 5(8), 77-87.

Bu makale, 27-28 Ekim 2022 tarihinde Aksaray'da düzenlenen VII. Uluslararası Aksaray Sempozyumu'nda "Yusuf Hakîkî Baba'nın Anlam Dünyasında Söz ve Sözün Önemi" başlığıyla sunulan sözlü bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

Giriş

Söz var ki câna râhat söz var olur kasâvet

Gönüllere cirâhat hem ola dâğ bir söz

(Yusuf Hakîkî)

İslam âlimlerince dünyanın yaratılışına neden olarak Allah'ın “Kün” yani ol hitabı gösterilir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de sekiz sûrede geçen¹, dünya ve insanlık tarihinin başlamasına vesile olan bu hitap, aynı zamanda ilk söz olarak görülmektedir. Yine *Kur'ân*'da Hz. İsa'dan “Allah'ın kendinden bir ruh olarak Meryem'e ulaştırdığı kelimesi/sözü”² olarak bahsedilir. *İncil*'in Yuhanna bölümünün ise “Başlangıçta söz vardı, söz Tanrı'yla birlikteydi, söz Tanrı'ydı” ifadesiyle³ başladığı bilinmektedir (Ayan Nizam, 2021, s. 1296). Öte yandan tarihsel geçmişini dünyanın yaratılışına kadar götürebileceğimiz söz, ilk insan ve peygamber olan Hz. Âdem kadar kadim bir geçmişe sahiptir. Hz. Âdem'le başlayan vahiy sürecinde, peygamberlere Allah'ın hitabı yine sözle olmuştur. *Kur'ân*'da⁴ Allah'ın Hz. Âdem'i yarattıktan sonra ona isimleri öğrettiği ve bunlar arasında söz vasıtasıyla zihinsel bir bağ kurma yeteneği verdiği nakledilir. O da kendisine vahyedilen bu isimlerle varlıkları ve onların işlevlerini, eşyayı kullanma becerisini kazanmıştır. Daha sonra bu becerisini sözler vasıtasıyla diğer insanlara aktarmıştır. Böylece sözün macerası başlamış, hitap edene ve muhatabına bağlı olarak mahiyeti değişse de sözün varlığı ve önemi hep aynı kalmıştır.

*Kur'ânî*⁵ ifadeyle hoşça giden güzel söz; kökü yerde sabit, dalları gökte/yüksekte olan bir ağaca benzetilir. Bu belîğ teşbih, söz ve eylem arasındaki bağlantıya dikkat çekerek güzel ağacın ürün/yemiş olarak faydalı meyve vermesi gibi güzel sözün de meyve olarak güzel eylemi getirmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Külünkoğlu, t.y.). Düşünerek konuşma yeteneğiyle diğer canlılardan ayrılan insan; bilgisinin, düşüncelerinin ve hislerinin tercümanı olan sözü kullanma/eyleme dönüştürme becerisiyle orantılı olarak da kendisini diğer insanlar içerisinde farklı konumlandırır. Cahiliye döneminde en beğenilen şiirlerin (muallakat-ı seb'a) övünç vesilesi olarak Kabe'ye asılması, savaş meydanlarında söylenen şiirlerin niteliğiyle galibin tayin edilmesi sözün önemini göstermesi açısından dikkati haiz iki örnektir.

Yazıya dönüştürerek yazınsal eserlerin malzemesi hâline gelen söz; bilgi, birikim ve tecrübenin sonraki nesillere aktarılmasını sağlar. Sözün şairlerin dilinde işlenerek estetik bir forma bürünmesiyle de şiir ortaya çıkar. Şairlerin gözünde söz, sade bir güzeldir. Ona kimi takılar takılmalı, allanıp pullanarak süslenmeli ve söz gelininin sade güzelliği estetik bir hâle büründürülmelidir. Divan şairleri bunu, kendi hayal dünyasındaki ince duyguları mecazın büyüyle yoğurarak yapmaktadır. Böylece sözü kendi üslup potasında eriterek ona özgün imzasını atar. Bâkî (öl. 1008/1600), Nabî (öl. 1124/1712), Şeyh Gâlib (öl. 1213/1799) gibi kimi şairler sözü zeka mahsulü edebî sanatlarla örerek okuyucunun beğenisine sunarken; okuyucuyu irşat etme amacı taşıyan Hacı Bayrâm-ı Velî (öl. 833/1429), Eşrefoğlu Rûmî (öl. 874/1469), Dede Ömer Rûşenî (öl. 892/1487) ve Niyazî Mısırî (öl. 1105/1694) gibi mutasavvıf şairler daha ziyade açık ve anlaşılır ifadelerle sözü işlerler.

Somuncu Baba olarak bilinen Şeyh Hamîd-i Velî'nin (öl. 815/1412) oğlu olan Yusuf Hakîkî de 15. yüzyılın mutasavvıf şairlerindedir. Bu çalışmada *Dîvân*'ından hareketle Hakîkî'nin anlam dünyasında söz ve sözün önemi incelenecektir.

1. YUSUF HAKÎKÎ VE DÎVÂN'I

Yusuf Hakîkî'nin hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Baba Yusuf, Yusuf-ı Hakîkî Baba, Şeyh Yusuf ve Gül Baba olarak da bilinen Hakîkî, halk arasında Somuncu Baba namıyla bilinen Şeyh Hamîd-i Aksarâyî'nin oğludur. Babasının 815/1412'de öldüğü ve oğlunun eğitimini müridi Hacı Bayram'a bıraktığı bilgisinden hareketle Hakîkî Baba'nın 1400'lü yılların başında doğduğu tahmin edilmektedir. *Muhabbet-nâme* isimli eserinin Manisa nüshasının temmet kaydında müstensih, eseri Hakîkî'nin ölümünden bir yıl sonra 894/1488-1489'da sonra temize çektiğini bildirmiştir. Buna göre Hakîkî'nin

ölüm yılı 1487 olmalıdır. Somuncu Baba'nın nesebi üzerine arşiv araştırması yapan Ahmet Akgündüz'e göre ise bu yıl 892/1486'dır (Boz, 2009, s. 17-18).

Arapça ve Farsçaya hakim olduğu anlaşılan Hakîkî Baba, 500'ü aşkın manzumesini *Muhabbet-nâme* olarak da bilinen *Dîvân*'ında bir araya getirmiştir. Şiirlerini herhangi bir sanat endişesi gütmeyen, tasavvufî bir eda ile daha çok nasihat tarzında kaleme alan şairin asıl amacının tasavvuf yoluna girenlere öğüt vermek olduğu anlaşılmaktadır (Güzeloğlu, 2015).

2. YUSUF HAKÎKÎ'NİN ANLAM DÜNYASINDA SÖZ VE SÖZÜN ÖNEMİ

Hakîkî Divânı'nda kavram olarak söz 124, mana 87, lafz ise 11 defa geçmektedir (Dalyan ve Eberdes, 2020, s. 151). Bu bilgi, sözün Hakîkî Baba için önemini gösteren ciddi bir referanstır. Öte yandan şair *Dîvân*'ında "bir söz" redifli müstakil bir manzume kaleme almıştır. Söz konusu manzume Yunus Emre'nin "ede bir söz" redifiyle yazdığı ve hemen herkesçe malum olan "Keleci bilen kişinin yüzünü ağ ede bir söz/Sözünü pişirip diyenin işini sağ ede bir söz" (Tatçı, 1990, s. 81) beyti ile başlayan şiirine nazire olarak yazıldığı izlenimini uyandırmaktadır (Gümüş, 2020, s. 33). Mezkur iki şiiri yan yana görmek bu kanaati pekiştirecektir:

Tablo 1: Yunus Emre ve Yusuf Hakîkî'nin Şiirlerini Gösteren Tablo

Nassa muvâfik olsa yirince sağ bir söz Kim eydenün ider ol yüzini ağ bir söz	Keleci bilen kişinin yüzünü ağ ede bir söz Sözü pişirip diyenin işini sağ ede bir söz
Söz var kopara cengi ağdura yüzde rengi Söz var dimeye bengi ola çü lâğ bir söz	Söz ola kese savaşı söz ola bitire başı Söz ola ağılı aş bal ile yağ ede bir söz
Söz var ki câna râhat söz var olur kasâvet Gönüllere cirâhat hem ola dâğ bir söz	Kelecilerin pişirgil yaramazını şeşirgil Sözün us ile düşürgil dimegil çağ ede bir söz
Hikmetden iste mûkrın cânlara nush-ı telkîn Eyler gönüli aydın olur çırâğ bir söz	Gel ahî ey şehriyâri sözümüzü dinle bâri Hezâr gevher ü dinârı kara taprağ ede bir söz
Yılanda olur ağı olan sadefde lülü İşit diyem i'ammû urup kulağ bir söz	Kişi bile söz demini demeye sözün kemini Bu cihân cehennemini sekiz uçmağ ede bir söz
Bu-bekre sıdk u 'adl-i Mmmerde ad tururdu Didükde 'andelîb-i bâğ-ı belâğ bir söz	Yürü yürü yolun ile gâfil olma bilin ile Key sakın ki dilin ile cânına dağ ede bir söz
İy bülbül-i hakayık iy revnak-ı hadâyık Senden işitse âşık olaydı zâğ bir söz	Yûnus imdi söz yatından söyle sözü gayetinden Key sakın o şeh katından seni ırağ ede bir söz (Tatçı, 1990, s. 81)
Kesb it yakîn kuli'l-hak levkâne mürren ammâ Gey kıl hazer ki eyler hakdan ırağ bir söz	
Söz di ki ola kadri gevherden anun a'la Sehv eyleyüp Hakîkî dime aşâğ bir söz (Boz, 2009, s. 351)	

Yunus Emre'nin şiiriyle kafiyesi aynı olan, redif ve muhteva olarak büyük benzerlik gösteren manzumesi, Hakîkî Baba'nın söze verdiği önemi göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bunun yanı

sıra Yusuf Hakîkî'nin anlam dünyasında söz ve sözü'nün önemi, *Dîvân*'ında tespit edilen beyitlerden hareketle şu başlıklar altında gösterilebilir:

2.1. Söz Nassa Uygun, Yerli Yerinde ve Doğru Söylenmeli

“Nas” kelimesi sözlükte herhangi bir konuda Kur’ân’da veya hadislerde bulunan ve üzerinde tartışılması dinen caiz olmayan delil hükmündeki kesin ifade (Ayverdi, 2010, s. 915) olarak tanımlanmaktadır. Nassın bulunduğu konularda içtihat caiz değildir. Nitekim hemen bütün içtihatlar nas üzerinden yürütülür ve naslarla bağlantılıdır (Apaydın, 2006, s. 391). Öte yandan yalan ise *Kur’ân-ı Kerîm*’de⁶ münafıkların bir vasfı olarak gösterilmiş, hadislerde de müminlerin sakınmaları gereken hasletlerin başında zikredilmiştir. İslam âlimleri yalan konusunu ele alırken, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli vasfın konuşma yeteneği olduğunu belirterek, bu nimeti yerinde kullanmayanların insanlık değerine de zeval vereceğine dikkat çekmiştir (Çağrı, 2013, s. 297). Yusuf Hakîkî’ye göre söz hem nassa muvafık olmalı hem de yerli yerinde ve doğruca söylenmelidir. Böylece söylenen bir söz, söyleyenin yüzünü ağartacaktır:

Nassa muvâfık olsa yirince sağ bir söz

Kim eydenün ider ol yüzini ağ bir söz (207/1)⁷

(Yerli yerinde, doğru söylenen bir söz nassa [da] uygun olursa söyleyenin yüzünü ağartır.)

Amel kelimesinin sözlükteki terimsel anlamı niyet ve iradeye bağlı olarak yapılan, dünya veya ahirette ceza veya mükafata konu olan iş, davranış ve bilinçli yapılan fiil (Karagöz, 2010, s. 24) olarak ifade edilir. Hayırlı ve güzel olan eylem ve davranışlar için de amel kavramı kullanılır. *Kur’an*’da amel-i salih, amel-i gayr-i salih ve amel-i şeytan olarak üç çeşit amelden⁸ söz edilir. Allah’ın emir ve yasaklarıyla Hz. Peygamberin bildirdiklerine uymak salih amel olarak kabul edilir. Bunlar namaz, oruç ve zekât gibi farz ibadetler olabileceği gibi dürüstlük ve doğru sözlü olmak gibi davranışlar da olabilir. Aşağıdaki beyitte amel ile *kavl-i sedîd* ifadesinin bir arada kullanıldığı görülür. Haklı ve doğru söz anlamına gelen ifade Kur’an’da iman edenlere hitaben Allah’a karşı gelmekten hemen sonra anılarak doğru söz söylemenin Allah’tan korkmanın bir gereği olduğu vurgulanır. Bu bağlamda şair, pak bir imanla Allah için salih amellerde bulunmanın bir gereği olarak okuyucuya kimseden çekinip korkmadan doğru söz söylemeyi öğütler:

‘Amel ‘akîde-i pâkile sâlih it lillâhî

Üşenme kimesneden di Hakîkî *kavl-i sedîd*⁹ (127/37)

(Allah için pak bir imanla salih amelde bulun. Ey Hakîkî, kimseden korkmadan doğru söz söyle.)

Kur’an’da üzerinde önemle durulan salih ameller, insanın yalan konuşmak gibi kimi davranışlarla boşa çıkabilmektedir. Nitekim şair aşağıdaki beyitlerde imsak ve iftar vakti arasında bir şey yiyip içmeyerek yapılan oruç ibadetinin, dilinde yalan olan insana açlık ve susuzluktan başka bir kârinin olmayacağını ifade ederek böyle insanları riyakâr olarak niteler:

Gayr-ı cû‘ u ‘atş sana savmun

N’ide dilde bu kavl-i zûr olıcak

(Dilde bu yalan söz olduktan sonra oruç sana açlık ve susuzluktan başka ne yapsın?)

Olup sûretde sâyim iy mürâyî

Ko kavl-i zûrî ma’nen müftır olma (34/5-6)

(Ey iki yüzlü! Yalan sözü bırak [da] görünürde oruç tutan [ancak] manevi yönden oruç bozan olma.)

Hayatı boyunca hiç yalan konuşmadığı için doğrulukla özdeşleşen Hz. Peygamber, müşriklerce dahi “el-emîn” olarak anılmış ve ümmetine de her daim doğru sözlü olmayı öğütlemiştir. Hakîkî Baba, bir müminin doğruyu konuşmasının yanı sıra doğru sözü duyunca mutlu olması gerektiği düşüncesindedir. Aşağıdaki beyitler devlet otoritesinde söz sahibi kişilere bir öğüt niteliğindedir. Şaire göre huzurunda doğru söz duyan yönetici kaşını çatmamalı, aksine şad olmalıdır. Hak söz söyleyene yasaklayıcı tavır da şairce anlaşılır bir şey değildir. Beyitte geçen “hak” kelimesi tevriyeli olarak doğru söz olarak düşünülebileceği gibi, Hakk’ı anlatan/söyleyen söz olarak da anlamlandırılabilir:

Mümin olan Hakîki atâ hak söz işidicek gerek

Şâd ola bes tapun nedür çatduğı böyle kaş karağ (278/9)

(Ey Hakîkî, mümin olan doğru sözü işidince bağışlayıcı olmalı. [Mümin kişinin] huzuruna gelenlere böyle kaş çatması nedendir?)

Bilemedüm ki şimdi men hak sözi söyleyenlere

Eyd ahi iy hanum 'aceb böyle nedür yanu yasağ (278/10)

(Söyle kardeşim, ey efendim! Doğru söz söyleyenlere böyle azar ve yasak konması nedendir, bilemedim.)

2.2. Söz, Acı da Olsa Doğru Olmalı

Kesin, doğru, sağlam, apaçık bilgi anlamına gelen yakîn, manevi hakikatleri delille kalp gözüyle görmek olarak ifade edilir. Allah'ın sıfatlarıyla tanınmasın, imanın kemâle ermesi ancak yakîn ilminin kazanılmasıyla mümkündür (Uludağ, 2012, s. 386; Erginli, vd. 2006, s. 1230-1232). Kişinin yakîne erebilmesi her şeyden önce Allah'ın emir ve yasaklarına halis bir niyetle uymasıyla mümkündür. Aşağıdaki beyitlerde Hakîkî Baba, okuyucuya yakîni kazanmayı öğütler. Bunun şartlarından biri de doğru sözlü olmaktır. Fakat kolay görünse de bu durumun hakkıyla uygulanabilmesi gayet zordur. Zira bir konuda doğruyu söylemek her zaman kişinin faydasına olmayabilir. Bu durumda kişi kendi çıkarı doğrultusunda yalana tevessül edebilmektedir. Doğru konuşmanın bir gereği de yalan konuşan insanlardan uzak durmaktır. Hakîkî Baba, hakikati konuşmayan insanlardan çok sakınılması gerektiğini öğütler. Acı da olsa sözü doğru söylemenin önemini Hz. Peygamberin bir hadisini iktibasla vurgular:

Kesb it yakîn *kuli'l-hak levkâne mürren*¹⁰ ammâ

Gey kıl hazer ki eyler hakdan ırağ bir söz (207/8)

(Yakîn ilmini kazanmaya çalış, acı da olsa doğruyu söyle. Hakikatten uzak bir söz söyleyen kişiden çok sakın.)

Doğru-eğri tezadı üzerine kurulan aşağıdaki beyitte ise yine Hz. Peygamberin hadisini iktibasla doğru sözün Hak'tan ve hakikatten yana olanlar için her zaman mutluluk sebebi olurken, doğruluktan uzak olanların ise bağırını ezdiği, onlara üzüntü kaynağı olduğu ifade edilmiştir:

Söyle Hakîkî bu sözi *levkâne mürre* bu kelâm

Toğrılara devletdürür egrilerün bağırın eze (516/27)

(Ey Hakîkî, bu sözü acı da olsa söyle. [Zira] bu söz doğrular için talihtir, eğrilerin [de] bağırını ezsin.)

2.3. Söz, Latifeli ve Nükteli Olmalı

Doğru sözlü olmanın yanında *kavl-i leyyin* yani yumuşak sözlü olmaktan müminin vasıflarındandır. Nitekim *Kur'ân*¹¹, ilahlık iddiasında bulunan Firavun'a tebliğ için giden Hz. Musa'ya sözü yumuşak bir dille anlatması ikazında bulunur. Öte yandan sözün sade bir şekilde değil, nükteli ve latifeli bir şekilde söylenmesi de muhatabı üzerindeki etkisini artıracak etmenlerdendir. Hakîkî Baba, aşağıdaki beyitte sözün kuvvetini iki uç örnek üzerinden anlatmaya gayret etmiştir. Öyle ki kötüyü muhtevi söz savaşı başlatabilecek mahiyette iken, latif ve nükteli söylenen söz söyleyenin yüzünü ağartacaktır:

Söz var kopara cengi ağdura yüzde rengi

Söz var dimeye bengi ola çü lâğ bir söz (207/2)

(Söz vardır savaş çıkarır, söz vardır yüzün rengini ağartır. Söz kötüyü söylememeli, nükte gibi olmalıdır.)

2.4. Söz, Gönle Ferahlık ve Aydınlik Vermeli

Hakîkî Baba, anlamca kurduğu tezatlar üzerinden manzumelerinde sözün önemini anlatmaya devam etmektedir. Rahat ve kasavet, sözün vasıflarını ifade etmek için şairin seçtiği diğer kelimelerdir. Sözün insan üzerindeki etkisini anlatmak için dil ve kulak arasındaki mesafe yeterli değildir. Samimiyetin

dilde harflerle tecessüm etmesi muhatabın kulağını açacak, canına/kalbine rahatlık verecektir. Öte yandan sert ve nobranca bir lisanla dile gelen sözün kalbe darlık vereceği, gönüllerde yara açacağı da muhakkaktır:

Söz var ki cânâ râhat söz var olur kasâvet

Gönüllere cirâhat hem ola dâğ bir söz (207/3)

(Söz vardır ki cana rahatlık verir, söz olur [cana] darlık/gam verir. Söz [bazen de] gönüllerde yaraya sebep olur.)

Mutasavvıf bir şahsiyete sahip olan Hakîkî Baba'ya göre, canlara nasihat telkin edici söz hiç şüphesiz hikmetli sözlerdir. Gönlü bir çıra gibi aydınlatacak bu türden sözleri de ancak hikmet sahibi, ilim ehli, kâmil insanların dilinden işitmek mümkündür:

Hikmetden iste mûkîn cânlara nush-ı telkîn

Eyler gönüli aydın olur çırâğ bir söz (207/4)

(Gönle nasihat veren pınarı hikmetli sözden iste. [Zira] söz kandil olur, gönlü aydınlatır.)

Yaşanmayan, bir yaşam tarzına dönüştürülmeyen sözün muhatabı üzerindeki etkisi sınırlı kalacaktır. Bu bağlamda sözün fiile dönüşmesi önemlidir. Hakîkî Baba'ya göre bu da ancak Allah'ın isim ve sıfatlarının gönülde tecelli etmesiyle mümkündür. *Der Ahkâm-ı Eltaf-ı Tecellî* başlıklı manzumeden alınmış aşağıdaki beyitte şair, tecelli şulesinden nasibini almayan kişinin sözünü fiile dönüştüremeyeceğinden bahsetmektedir. Bu da ömrün gaflet içinde geçmesine ve kişinin karanlıkta yolunu kaybetmesine neden olacaktır:

Kime ki irmez ol şu'le getürmez kavlini fi'le

Geçer 'ömri 'alel-ğaflla kalur zulmetde ol gümrah (503/7)

([Tecelli] ışığı ulaşmayan [ve] sözünü eyleme dönüştürmeyen kimsenin ömrü gaflet içinde geçer. O yolunu şaşırılmış/sapkın [kişi] karanlıkta kalır.)

2.5. Söz, Söyleyenin Özünü Yansıtır

Kişinin özü neyse sözünün de o olduğu söylenir. Dil, ruhun harfler ve kelimelerle dışarı açılan penceresidir. Dil gönlün, gönül ruhun, ruh da insanın hakikatının aynasıdır. Hz. Hüseyin'e atfedilen bu söze göre, bir insanın dilinden/sözlerinden onun derunundaki hakikate ulaşmak mümkündür. Bu bağlamda insanın fikri neyse zikri de odur, denmiştir. İçi başka dışı başka olmak riyakârlıktır ancak içiyle dışı yani kalbiyle dili bir olan insanın sözlerinden özünü görmek mümkündür. Hakîkî Baba aşağıdaki beyitlerin ilkinde sedefte inci olanın yılanda zehir olabileceğini söylemektedir. Bu noktada Anadolu'da hâkim olan bir inancı hatırlatmakta fayda vardır. Halk arasında nisan yağmurlarının istiridyeye düştüğünde inci, yılının ağzına düştüğünde ise zehir olacağı inancı hâkimdir¹² (Kurnaz, 2009, s. 357; Pala, 2010, s. 126; Tan, 1982, s. 476). Şair bu folklorik bilgiden hareketle bir sözün söyleyenine göre inci gibi kıymetli ya da zehir gibi tehlikeli olabileceğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda (inci gibi olan) sözlerine kulak verilmesini dilemeyen şair, özündekileri sözler vasıtasıyla insanlara iletme niyetindedir:

Yılanda olur ağu olan sade fde lülü

İşit diyem i'ammû urup kulağ bir söz (207/5)

(Ey amca dinle, kulak ver de sana bir söz söyleyeyim: Sedefte inci olan yılanda zehir olur.)

Kalpteki deruni âlemin ifadesine kimi zaman kelimeler kifayet etmeyebilir. Bunun bilincinde olan Hakîkî Baba, ikinci beyitte gönlündekileri dile getirememesi durumunda dahi dostlarının kendi yüzüne bakarak özüne şahit olacağını söyler. Bu noktada sözün muma benzetilmesi dikkat çekicidir. Zira sözün muhatabı üzerinde bıraktığı etki, mumun yanarak etrafını aydınlatması gibidir:

Dile gelmezse Hakîkî sözünü şem' gibi

Gör şehâdet ider âhî buna ruhsârumuzu (562/7)

(Hakîkî'nin sözü mum gibi yanarak [gönülden] dile gelmese [bile] dost yüzümüze bakarak buna şahit olur.)

2.6. Sözün Kıymeti Cevherden Yüce Olmalı, Söz Aşk İle Söylenmeli

İnsanın konuşma yeteneği onu diğer canlılardan ayıran en önemli vasfıdır. Nitekim konuşma, Allah'ın insana verdiği aklın, akletmenin bir işaretidir. O hâlde söylenen söz de değerli olmalıdır. Yusuf Hakîkî yanılarak değersiz bir söz söylememesini, söylediği sözün de kıymetinin cevherden daha yüce olması gerektiğini kendisine öğütlemektedir. Şairin ilk beyitte nidası her ne kadar kendisine olsa da nasihatı okuyucuyadır:

Söz di ki ola kadri gevherden anun a'lâ

Sehv eyleyüp Hakîkî dime aşağı bir söz (207/9)

(Ey Hakîkî, yanılıp da değersiz bir söz söyleme. Söylediğin sözün kıymeti cevherden yüce olmalıdır.)

Hız. Peygamber konuşurken sahabelerin onu sanki başlarında bir kuş varmış da her an uçacakmış endişesiyle pür dikkat dinledikleri rivayet edilir. Sahabelerin bu hassasiyeti âlimlerin/Hak dostlarının sözlerinin kıymetini; onların sohbet meclisinde bulunmanın fırsatı ganimet bilmek olduğunu gösteren güzel bir örnektir. Mutasavvıf bir şair olan Hakîkî Baba da sözlerini şahlara layık inci olarak niteleyerek bu türden sözlerin her zaman ele geçmeyeceği ikazında bulunur ve sözüne kulak verilmesini ister:

Vur sem'-i¹³ kabûlîla Hakîkî sözine gûş

Kim dürr-i birr anun gibi şehvâr ele girmez (196/30)

(Hakîkî'nin sözüne dikkatlice kulak kesil. Çünkü onun gibi şahlara lâayık iri taneli hayır incisi bulunmaz.)

Divan şiirinin teması aşktır. Âşık ve maşuk arasında vuku bulan bu hadise (beşerî ya da ilahî) klasik edebiyatta manzumelerin temel muhtevası olmuştur. Şiirlerinde sözün kıymeti üzerinde dikkatle duran Hakîkî Baba, söze kıymet verecek olan vasfın aşk olduğunu dile getirmiştir. Fuzûlî'nin şiirlerinde âlemde var olan her şeyin aşk olarak telakki edilmesi düşüncesi Hakîkî Baba için de mutlaktır. Ona göre bu aşk, hakiki sevgiliye yani Allah'a duyulan aşktır. Tevazu ile kendi sözlerini kuru söz olarak niteleyen şair, kıymetli sözün ancak aşk ile söylenen olduğunu ifade eder:

Sûz-ı ışkıla eydilendür söz

Biz hemân bir kuru fişâr iderüz (197/37)

(Söz, aşk ateşiyle söylenendir. Biz ancak boş ve saçma sözler söyleriz.)

Kâinata aşkın gözüyle nazar eden Hakîkî Baba'nın bütün derdi aşk olmuştur. Öyle ki söylediği sözler ve gördüğü şeyler aşktan ibarettir. Her hâliyle aşka bürünen şairin beyitte kullandığı *görün gavgasını* ifadesi, aşkın kendisine neler yaptığını ifade içindir:

Işk söyler sözüümüz ışk oldu görür gözümüz

Işk derd ü sözüümüz ışkun görün gavgâsını (558/10)

(Sözümüz aşkı söyler, gören gözümüz aşk oldu. Derdimiz ve sözümüz aşk olmuştur, aşkın kavgasını görün.)

2.7. Sözde Esas Olan Mana Olmalı

Divan şiirinde edebî sanatların önemli bir yeri vardır. Şairler, şiir söyleme kudretini sanatlı söyleyişle gösterme amacı güderler. Ancak Hakîkî'ye göre, sözün nasıl söylendiği değil sözle ne söylendiği önemlidir. O, anlamın lafız ve cinasla arka plana atılmasına karşı çıkar ve sözde esas olanın mana olduğunu dile getirir:

Maksûd olman Hakîkî sözde

Ma'nî ne bu lafzdur ne tecnîs (220/10)

(Ey Hakîkî, sözde/sözle kastedilen lafız ve cinas değil, manadır.)

2.8. Söz, Hakikat Ehline Hitap Etmeli; Ancak Ehil Olanlar Sözdten Anlamalı

İman, söz ve tasdiktir. Her tasdik kalp iledir. Yani imanın aslı ve kökü, kalpteki tasdiki dil ile ikrar etmektir (Uludağ, 1982 ve 1992'den akt. Zafer, vd. 2006, s. 457-458). Doğası gereği her söz muhabına doğrudan bir şeyler söyler veya kendinden feragat ederek bir şey söylemez. Hakikati gözden çıkarmayı sözün hakikat değeri ile bağlantılıdır (Süphandağı, 2020, s. 13). Yusuf Hakîkî'nin anlam dünyasındaki sözün sırrına vakıf olmak kolay değildir. Bunun için nasıl ve neden soruları sorulmadan sözün kalben tasdik edilmesi gerekir:

Vâkıf olmağa Hakîkî bu sözün sırrına

Ayn-ı tasdik gerek çûn u çirâ olmaya hiç (101/23)

(Ey Hakîkî, bu sözün sırrına vakıf olmak için nasıl ve neden [diye] hiç sormadan onu olduğu gibi kabul etmek gerekir.)

Aşkın sözün kıymetindeki önemine sıkça işaret eden Yusuf Hakîkî'ye göre aşk eri yani Hak âşığı, aşk diliyle söz söyler. Bu lisana vakıf olmayanların, aşk erinin söylediklerine vakıf olmaları da imkânsızdır. Hakîkî de bir aşk eridir. Onun sözleri hakikat denizinin saklı birer incisi gibidir. O inciye sahip olabilmek hakikat denizine dalmayı, ilm-i hakikate vâkıf olmayı gerektirir. İncinin kıymetinden ehil olmayanların bihaber olması gibi, şairin inci kıymetindeki sözlerinden de ehil olmayan akılsızların anlaması mümkün değildir:

Çün lisân-ı ışkdan dir söz Hakîkî ışk eri

Pes ne idrâk itsün anı fehm-i her-‘âmî vü dîn (446/11)

(Ey Hakîkî, âşık aşk dilinden söz söyler. Onu, her sıradan ve aşağı anlayışı nasıl anlasın?)

Hakîkî dürr-i meknûndur sözün bahr-ı hakâyıktan

Ne ola kıymetin anun eger nâdân nedür bilmez (195/23)

(Ey Hakîkî, senin sözün hakikatler denizinin saklı incisidir. Onun kıymetini akılsızlar bilme ne olur?)

Hakîkî Baba'nın sözleri sıradan sözler değildir. Onun sözlerinin anlaşılması bir muktesebata sahip olmayı gerektirir. Şaire göre bu nitelikte olmayan insanlara sözün -Arapça ya da Türkçe- hangi dilde söylendiğinin de bir önemi yoktur. Bir sözü anlamak marifet gerektiriyorsa, onun anlaşılmasının muhatabın gönül dünyasında bıraktığı etki de sıradan sözler gibi olmaz. Hakîkî Baba bu etkiyi aşağıdaki örneklerin ikincisinde gül ve bülbül metaforları üzerinden somutlaştırmıştır. Şaire göre sözlerindeki sırta vakıf olanların mutluluğu, kötü sesiyle bilinen yolunu kaybetmiş karganın bir anda bülbül gibi güzel sesli bir kuşa dönüştüğünde yaşayacağı mutlulukla eşitir. Beyitteki *Hakîkî* kelimesi, mahlas olarak düşünüleceği gibi sırrın niteleyeni olarak anlamlandırılmaya da müsaittir:

Sözi nâ-ehle Hakîkî dime olmaz vâkıf

Sırrına ger diyesin Türkî anı ger tâzî (550/19)

(Ey Hakîkî, ehil olmayanlara sözü Türkçe ya da Arapça da söyleyen onun sırrına vakıf olamaz.)

Sırrın Hakîkî bu sözün hem ehl-i tahkîk anlaya

Her zâğ-ı zeyğ-ı bî-nevâ handan olur bülbül-nüvâ (10/13)

(Ey Hakîkî, bu sözün sırrını hakikat ehli anlasın. [Böylece] zavallı yolunu kaybetmiş her karga, bülbül sesli [gibi] mutlu olur.)

2.9. Söz Belîğ, Kısa ve Öz Olmalı, Yol Gösterici Olmalı

Sözün muhatabına etkili, güzel, fasih ve içinde bulunulan hâle uygun olarak söylenmesi olarak bilinen belagat (Ayverdi, 2010, s. 130) şairlerin şiirlerinde gözettikleri en önemli vasıflardan biridir. Yusuf Hakîkî'ye göre şair, belagat bağının bülbülü gibidir; söylediği sözün belîğ olması gerekir. Hz. Ebu

Bekir ile Hz. Ömer'in adına doğruluk ve adalet nasıl yakışıyorsa, belagat da söze o derece yakışmaktadır:

Bû-Bekre sıdk u 'adl-i 'Ömmerde ad tururdu

Didükde 'andelîb-i bâğ-ı belâğ bir söz (207/6)

(Belâğat bağının bülbülü bir söz söylediğinde [bu söz] Hz. Ebu Bekir'e doğruluk, Hz. Ömer'in adaletine isim/unvan olurdu.)

Sözün belagatinde kısa ve öz olması önemli bir etkidir. Zira gereksiz yere uzatılması sözün hem değerini düşürür hem de anlamın idrakini zorlaştırır. Hakîkî Baba'ya göre batınî ilimlere vâkıf bir salık hâline bürünmek, sözle kazanılabilecek bir vasıf değildir. Beyitte bahsedilen hâlet, ilâhî aşk hâletidir. Aşkta uzun söze yer yoktur:

Kimse makâlatıla Hakîkî bu hâlete

İrmez delîl-i hâlîla söz muhtasar gerek (325/9)

(Ey Hakîkî, bu hâle kimse sözle erişemez. Hâlin rehberliğiyle sözün kısa olması gerekir.)

Nur kelimesi sözlükte “kalp gözüyle his ve idrak edilen gönül açıcı aydınlık, maddî olmayan hususlarda basîret gözüyle görülen ve gerçeği görmeyi sağlayan mânevî ışık” (Ayverdi, 2010, s. 939) olarak tanımlanmaktadır. Aşağıdaki beyitte geçen *nûr-ı basar* terkihi ise göz nuru olarak anlamlandırılrsa da idrak manasındadır. İmam Gazâlî'ye göre nurun idrakle yakın ilişkisi vardır. *Mişkâtü'l-Envâr* isimli eserinde Gazâlî, nurun hem zâhir (görünen) hem de muzhir (gösteren) olduğunu; nurun sırrının ve ruhunun idrake, idrakın de ancak nurun ve gören gözün bulunmasına bağlı olduğunu dile getirir (Ateş, 1994, s. 16-17). Hakîkî Baba aşağıdaki beyitte *nûr-ı basar* sahibi olmayan idrakten yoksun kimselere karşı sözün kısa tutulması gerektiği düşüncesindedir. Zira onlara âlemin hakikatini anlatmak mümkün değildir:

Kimde ki nûr-ı basar olmaya 'âlem şeklin

Nice anlada ana kimse sözi muhtasar it (73/14)

(Göz nuru olmayana âlemin hâlini nasıl anlatacaksın. [Bu yüzden] sözü kısa tut.)

Kur'ân-ı Kerîm'deki her bir cümlemin adı olan “ayet” kelimesi işaret anlamına da gelmektedir. İlâhî söz niteliğinde olan ayetler, yol gösterici birer işaret niteliğindedir. Şaire göre dünya karanlığında ilerleyen insan, kendine kılavuzluk edecek olan sözü iyi seçmelidir. Zira tahkik olanı değil de taklid olanı yani dinî temele dayanmayan sözleri kendine delil edinen kişi, yolunu şaşırır:

İdinüp kavî-i her-bî-dîni hüccet

Ki taklîdile sakın kâfir olma (34/11)

(Her dinsizin sözünü kendine rehber edininip de bu taklit ile sakın kafir olma/dinden çıkma.)

Sonuç

15. yüzyılın mutasavvıf şairlerinden olan Yusuf Hakîkî Baba, *Muhabbet-nâme* olarak da bilinen *Dîvân*'ında hikemî bir üslupla okuyucuyu irşat etme gayesi güderek şiirler kaleme almıştır. Bu şiirlerin hemen hepsi bir müridin dilinden müridine hitap eder niteliktedir. Halkı irşat etmede etkili bir araç olarak gördüğü sözün Hakîkî Baba'nın anlam dünyasındaki yeri ve önemi, *Dîvân*'ından hareketle tespit edilmeye çalışılmıştır. Şairin sözün değerine ilişkin vurguladığı hususlar, geleneğin muayyen değerlerini telkin edici bir hüviyet arz eder. Bu bağlamda şaire göre söz, nassa uygun olmalı, yerli yerinde ve doğru söylenmelidir. Doğruyu söylemenin ciddiyeti ve ağırlığının farkında olan Yusuf Hakîkî, söyleyen için acı da olsa sözün doğru olması gerektiği kanaatindedir. Bunun yanı sıra muhatabını üzecek tonda sert sözlerden kaçınılmasını öğütleyen şair, bir mümin hassasiyetiyle sözün latifeli ve nükteli olarak söylenmesi gerektiğini dile getirir. Öyle ki söylenen söz, gönle ferahlık ve aydınlık vermelidir.

Sözün kıymetini her fırsatta manzumelerinde vurgulayan Hakîkî Baba'ya göre söz, cevherden daha kıymetlidir. Sanatlı söyleyişle anlamın perdelenmesine karşı olan şair, sözde esas olanın mana olduğunu savunur. Söz aşkla söylenmeli, aşkı söylemelidir. Ancak Yusuf Hakîkî, her insanın sözlerini anlamayıpına da şaşırılmaz. Zira ona göre söz hakikat ehline hitap etmeli, ehil olanlar sözden anlamalıdır. Aynı zamanda yol gösterici olması gereken söz, kendine hüccet edineni hakikate ulaştırmalıdır. Belagatin de söze yakıştığı düşüncesinde olan şair, sözün gereğinden fazla uzatılmasına karşı çıkararak kısa ve öz olması gerektiğini dile getirir.

Notlar

¹ Bakara Suresi 2/117; Âl-i İmrân 3/47, 59; En'âm 6/73; Nahl 16/40; Meryem 19/35; Yâsîn 36/82.

² Kur'an-ı Kerim, 4/171: Meryem oğlu İsa Mesih, ancak Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı (emriyle onda var ettiği) kelimesi ve kendisinden bir ruhtur.

³ Bk. <https://incil.info/arama/Yuhanna+1>

⁴ Kur'an-ı Kerim, 2/31: Allah, Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti.

⁵ Kur'an-ı Kerim, 14/24: Görmedin mi, Allah güzel bir sözü nasıl misal getirdi? (Güzel bir söz), kökü sağlam, dalları göğe yükselen bir ağaç gibidir.

⁶ Kur'an-ı Kerim, 63/1: (Ey Muhammed!) Münafıklar sana geldiklerinde, "Senin, elbette Allah'ın peygamberi olduğuna şahitlik ederiz" derler. Allah senin, elbette kendisinin peygamberi olduğunu biliyor. (Fakat) Allah, o münafıkların hiç şüphesiz yalancılar olduklarına elbette şahitlik eder.

⁷ Örnek beyitler (Boz, 2017)'den alınmıştır. Parantez içindeki rakamlar *Dîvân*'daki şiir ve beyit numaralarını göstermektedir.

⁸ Bk. Kur'an-ı Kerim, 103/1-3; Kur'an-ı Kerim, 11/46; Kur'an-ı Kerim, 5/90

⁹ Kur'an-ı Kerim, 33/70: Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin.

¹⁰ Hadis-i Şerif: Acı da olsa doğruyu söyle. (Yılmaz, 2013, s. 375)

¹¹ Kur'an-ı Kerim, 20/43-44: Ona (Firavun'a) yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır, yahut korkar.

¹² Nail Tan (1982, s. 476), konuyla ilgili Süheyl Ünver'in şu örneği aktardığını belirtir:

"Hemen söz katre-i nisana benzer

Olur dil âsumanından çün nâzil

Sadef ağzına düşse dürr olur pâk

Dihân-ı mâr düşse zehr-i kâtil (İst. Ün. Kütüphanesi, A. 2285)"

¹³ Kelime *Hakîkî Dîvânı*'nda şem' şeklinde okunmuştur.

Kaynakça

Altuntaş, H. ve Şahin, M. (2011). *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim meâli*. Yenigün Matbaacılık.

Apaydın, H. Y. (2006). Nas. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Ateş, S. (1994) (Çev.). *Mişkâtü'l-envâr-nurlar feneri- İmam Gazalî*. Söğüt Ofset.

Ayan Nizam, E. (2021). Sözün gücü, şiirin büyüü: Divan edebiyatında söz ve şiirin kutsallığı üzerine. *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 10 (4), 1295-1314. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2161967>.

Ayverdi, İ. (2010). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. Kubbealtı Neşriyat.

Boz, E. (2009). *Yusuf Hakîkî Baba dîvânı*. Aksaray Valiliği (Erek Matbaası).

Çağrıncı, M. (2013). Yalan. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Dalyan, A. ve Evrim, D. E. (2020). Klasik Türk edebiyatının söz algısının gösterge bilim açısından değerlendirilmesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 70 (Aralık), 141-168. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1431227>.

Erginli, Z., İ. Karşı, vd. (2006). *Metinlerle tasavvuf terimleri sözlüğü*. (ed. Z. Erginli). Kalem Yayınları.

- Gümüş, K. S. (2020). *Yûsuf Hakîkî Baba Dîvânı'nın dinî-tasavvufî kelime, tâbir ve kavramlar bakımından tahlili*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Güzeloğlu, H. (2015). *Hakîkî, Yusuf-ı Hakîkî Baba, Şeyh Yusuf , Gül Baba*. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS), <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hakiki-yusufi-hakiki-baba-seyh> adresinden 01.10.2022 tarihinde alınmıştır.
- Kurnaz, C. (2009) (Haz.) *Ahmet Talat Onay açıklamalı divan şiiri sözlüğü eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. H Yayınları.
- Külünkoğlu, C. (t.y.). Kur'ân-ı Kerim gerekçeli ve açıklamalı meali. <http://www.cemalkulunkoglu.net/14-ibrahim> adresinden 03.10.2022 tarihinde alınmıştır.
- Pala, İ. (2010). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. Kapı Yayınları.
- Süphandağı, İ. (2020). *Mutlakçı dil*. İz Yayınları.
- Uludağ, S. (1982) (Haz.). *Keşfü'l-mahcûb hakikat*. Dergah Yayınları.
- Uludağ, S. (1992) (Haz.). *Doğuş devrinde tasavvuf ta'arruf*. Dergah Yayınları.
- Uludağ, S. (2012). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. Kabcacı Yayınları.
- Tan, N. (1982). Türk folklorunda nisan yağmuru motifi. *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri IV. Cilt Gelenek, Görenek ve İnançlar*. G. Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu-Basımevi.
- Yılmaz, M. (2013) (Haz.). *Kültürümüzde ayet ve hadisler (Ansiklopedik Sözlük)*. Kesit Yayınları.

Sorumlu Yazar / Corresponding Author: Dr. Öğr. Üyesi Hulusi EREN

Çatışma Beyanı / Conflict Statement: Yazar bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisinin bulunmadığını, herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan etmiştir.

Etik Beyanı / Ethical Statement: Yazar bu makalede "Etik Kurul İzni"ne gerek olmadığını beyan etmiştir.

Destek ve Teşekkür / Support and Thanks: Yazar bu çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmadığını beyan etmiştir.

Yayımlanan makalede araştırma ve yayın etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'nin editör ve yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.